

KÜLLŐS IMOLA

Populáris kultúra és mindennapi élet a 18. századi ferences passiójátékokban

Pályafutásom során leginkább az a kérdés foglalkoztatott, hogy milyen recens folklórműfajok, témák, szüzsék és motívumok előképeit, forrásait sikerül megtalálnom a 19. század derekán kiadott népköltési gyűjteményeket megelőző időkben; valamint az is, hogy nyomára akadok-e olyan szövegszerveződési formáknak, poétikai eszközöknek, stiláris jegyeknek, amelyek a szövegek írásban rögzített volta ellenére élőszóbeli előadásról és továbbhagyományozásról árulkodnak.¹ Olyan formai és stílusbeli sajátosságokat (is) kerestem a 17–18. századi közköltészeti alkotásokban, beleértve a különböző felekezetekhez, rendi iskolákhoz tartozó színjátékokat és a csíksomlyói passiózást, amelyek a mindenkori szerző(k)/alkotó(k) és befogadó közösség(eik)/közönységük gondolkozásmódját tükrözik. Jelen tanulmányomban Kilián István nagyszabású életművére szeretnék reflektálni néhány apró adattal az iskolai színjátszás és a folklorikus hagyományok összefüggéséről, melyekkel közelebb hozhatom napjainkhoz a 18. századi populáris kultúrát és mentalitást.

Az iskolai színjátszás és a folklórhagyományok kutatásának lehetőségeiről Kilián István már 1988-ban részletgazdag áttekintést készített, és későbbi írásaiban is nyomatékosította a drámatörténeti kutatócsoportja, tanítványai és munkatársai számára e témakör fontosságát.² Életművének gerincét alkották a RMDE sorozatának katolikus iskolai játékokat feltáró kötetei,³ továbbá a történeti betlehemesek szövegkönyveinek

¹ Küllős Imola: *Közköltészet és népköltészet. A XVII-XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfa-szüzsé és motívumtörténeti vizsgálata*. L'Harmattan Kiadó, 2004.

² KILIÁN István, Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány. In *A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról*, szerk. Hopp Lajos, Küllős Imola, VOIGT Vilmos Bp., 1988, 393–427; *Iskoladráma és folklór*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Kilián István, *Folklór és Etnográfia 50*. Debrecen, 1989; *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1993.; PINTÉR MÁRTA Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*. Argumentum, Budapest, 1993, 87–96.

³ *A Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század* (a továbbiakban RMDE XVIII.) sorozatának kötetei, szerk. KILIÁN István – VARGA Imre – PINTÉR Márta Zsuzsanna – DEMETER Júlia – CZIBULA Katalin. Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, Budapest, 1989-től. *Protestáns iskoladrámák (1/1, 1/2)*; *Mino-rita iskoladrámák (2.)*; *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai (3.)*;

összegyűjtése, esetenként lefordítása és összevetése a népi betlehemes játékokkal.⁴ A 18. századi iskoladrámák liturgikus, művelődés- és zenetörténeti előképeiről, párhuzamaikról számos tanulmány készült,⁵ ám a kortárs irodalom, közköltészet és a színpadi játékok nyelvi, stilisztikai/poétikai elemzésével még jócskán adósak vagyunk. Az 1990-es években már részben publikált és elemzett, felekezetekhez és iskolákhoz köthető drámaszövegek Pintér M. Zsuzsanna és Medgyesy S. Norbert szövegkiadásai, tanulmányai újabb irodalom-, folklór- és zenetörténeti vizsgálatokra inspirálnak. A kalendáriumi ünnepek (elsősorban a karácsonyi és húsvéti ünnepkör) iskolai színjátszásának egyházi (liturgikus) és népi szöveg/dallam/műfaji kölcsönhatásait, kapcsolódásait Kővári Réka évtizedek óta nagy anyagismerettel és szakszerűen tárja fel, így a közköltészet kutatójának elsősorban a szöveg(könyv)ek ismételt átbúvárlása kell ahhoz, hogy megtalálja a kortárs populáris kultúrára utaló jeleket, amelyek átértelmeződve, módosulva, nem egyszer műfajt és funkciót váltva éltek tovább a 19–20. századi színhagyományban. Egy néprajzkutató számára különösen izgalmassá teszi a vizsgálódást az a tény, hogy az iskoladrámák, passiójátékok jelentős részénél nevesíthetjük a szerzőt, aki tanult emberként, „kettős kultúrában” élve a „köznépeknek” szóló forgatókönyvet írt/kompilált/magyarított diákjai számára. Biblikus előképekre, teológiai és etikai tanításra építő színjátéka ezáltal közvetítő csatorna volt az iskolázott „elit”, zárt „nagyhagyománya” és az oralitásban élő folklorikus, nyitott, repetitív „kishagyomány” között.⁶ Hogy a kétféle kulturális hagyomány közötti „közvetítés” mennyire volt sikeres, azt közel 300 év távlatából nehéz megítélni, ám az erdélyi népszokások költészete⁷ sokat elárul a folklorizálódás/popularizálódás folyamatáról. A jeles napi

Jezsuita iskoladrámák (4/1, 4/2); *Piarista iskoladrámák* (5/1, 5/2); *Ferences iskoladrámák* (6/1; 6/2; 6/3, 6/4.); *Kollégiumi drámagyűjtemények* (7.) Letölthető: <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/sorozatok/rmde/>; A világhálón: <https://mek.oszk.hu/02000/02065/html/1kotet/2.html>

KILIÁN István: *A minorita iskolai színjátszás a XVIII. században.* (Irodalomtörténeti Füzetek, 129.) Argumentum Kiadó, Budapest, 1992.; KILIÁN István: *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században.* Universitas, Budapest, 2002.

⁴ KILIÁN István: Tizennégy történeti betlehemes (1629–1768). In *Iskoladráma és folklór.* Debrecen 1989, 135–143.

⁵ MEDGYESY S. Norbert: *A csiksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiesség-történeti háttere.* Piliscsaba–Budapest 2009.; KŐVÁRI Réka: Végig énekelt történeti és népi betlehemesek. In *Folklór és zene,* szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009, 416–428.; *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század).* A magyar, latin és német nyelvű forrásokat feltárta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta KILIÁN István, szerkesztette, lektorálta és az előszót írta MEDGYESY S. Norbert. Ráció Kiadó, Budapest 2017.; MEDGYESY S. Norbert: *Iskoladrámák. Színjátékok, énekek és ünnepek a XVII–XVIII. századi magyarországi iskolakultúrából.* Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, Budapest 2019. [Szövegkiadásokkal.]

⁶ A hagyomány megosztottságának kérdéséről bővebben l. Peter BURKE: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest, 1991, 39–84; Egység és változatosság a népi kultúrában c. 2. fejezet.

⁷ MAKKAJ Endre – NAGY Ödön: *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* szerk. BARNA Gábor, (Magyar Népköltési Gyűjtemény XX.) Bp., 1993. Protestáns lelkészek és diákok 1939-ben kiadott népszokásgyűjtéseinek újabb adatokkal kibővített változata, amely „az erdélyi (és alföldszéli) téli jeles

népi köszöntők és a betlehemes játékok énekeinek jó része – különösképp az iskolavárosok filiáiban – visszavezethető a 17–18. századi protestáns verskéziratokra, azok pedig bibliai ígehelyeken, példázatokon, évezredekkel túlélő, archaikus jelképeken,⁸ közös európai költői hagyományon, alapulnak.

Egy korábbi tanulmányomban a 18. századi protestáns iskoladrámákban kerestem a kortárs színhagyományozó kultúra és a mindennapi élet valóságghú nyomait.⁹ Azt firtattam, milyen szinteken, mely műfajok, milyen fennkölt (biblikus vagy antik történeti) témák/karakterek által s hogyan (stílus, nyelvi kifejezőeszközök, tárgyi környezet) „szívárog át” a mindennapi élet profán világa – gyakran persze anakronizmusokkal keverve. Jelen tanulmányom bázisát az 1740–1762 között magyar nyelven előadott csíksomlyói ferences passiójátékok adják.¹⁰ Ezekben is a formuláris kifejezések, szóképek, felkiáltások és vulgáris „kiszólások”, káromlások mögött meghúzódó valóság, a sokszor dialektusban lejegyzett köznyelv, ill. a szövegekben kifejeződő, a színjáték által nyomatékosított kortárs mentalitás érdekelt.¹¹

Meghaladná tanulmányom kereteit, ha e két kötet mindegyik színjátékáról írnék, ezért csak néhány jellegzetes felfogásbeli jelenségről, folklorikus műfajról, nyelvi és stílári elemről szólok. Messzemenő elismerés illeti a passiószövegeket sajtó alá rendező szakemberek (Demeter Júlia, Kilián István, Medgyesy S. Norbert, Kővári Réka, Miskei Antal és Pintér Márta Zsuzsanna) évtizedes, gondos munkáját, akik információgazdag jegyzetapparátussal látták el a köteteket, számos európai, műfaji kapcsolatot, eredetkérdést tártak fel, és a mai olvasók számára már érthetetlen nyelvjárási kifejezést („feles tők” = Frúchstüek, reggeli; „pisleny” = csirke; „maszuta” = lassan, ügyetlenül és gyáván dolgozik; *alamusztá* = aluszékony, rest) megmagyaráztak. Zenetörténeti szempontból jelentős előrelépés, hogy Kővári Réka több dallambeli és műfaji kapcsolatot mutatott ki a 18. századi csíksomlyói színjátékok, a liturgia, a Kájoni kiadta vallásos énekek és a recens katolikus néphagyomány, a népénekek és az apokrif népi imádságok között – ugyancsak

napi szokások kutatásának mindmáig egyik legfontosabb forrása”. (Barna Gábor: Előszó, 8.) Országos összehasonlítási alapot kínál továbbá *A Magyar Népzene Tára* (a továbbiakban *MNT*) II. *Jeles napok*, (s. a. r.) KERÉNYI György, Akadémiai kiadó, Bp., 1953.

⁸ Ezekről l. bővebben KÜLLŐS Imola: „Túlélő” archaikus (jel)képek, motívumok, formulák a XVIII. századi ünnepi köszöntőkben. In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10.* szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, reciti, 2022, 179–226.

⁹ KÜLLŐS Imola: Folklor és mindennapi élet a 18. századi iskoladrámákban. In: *Szín – Játék – Költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére.* szerk. CZIBULA Katalin – DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna, Partium Kiadó – Protea Egyesület – reciti, Budapest–Nagyvárad, 2013, 282–305.

¹⁰ DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna (szerk.): *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század 6/2-3. (Ferences iskoladrámák II-III.)* Balassi Kiadó, Budapest, 2021. Recenzió: KÜLLŐS Imola – PAPP Ágnes, *Ethnographia* 133(2022) 4. sz., 724–727.

¹¹ Az *RMDE XVIII. 6/2-3.* kötetéből vett versidézeteket nem betűhíven, hanem modernizált helyesírással, ám a nyelvjárási sajátosságokat érzékeltetve idézem. Az idézet után (...) -ben az előadás éve, az idézet helyének kötetbeli lapszáma és sorszáma következik.

a jegyzetekben. Épp ezért az egyik legjobban kutatott folklórikus műfajról, az egykori előadásokban elhangzó Káin, Szűz Mária, Péter, Júdás stb. szájába adott *síralmakról* itt nem szólok, jóllehet éppen a Mária-síralmak esetében konkrét szövegegyezések is megfigyelhetők a középkori Mária-énekekkel, melyeket a 19–20. században népének-ként, keservesként, virrasztóénekként, sőt bölcsődalként énekeltek.¹² A (halott)síratás, a búcsúdál és a keserves összekapcsolódását, szöveg- és dallamtörténeti változatait szépen példázza Tóbiás anyjának, Annának síralma egy 1743-as passióban.¹³

Az európai népek hősepikájában és a grúz folklórban a halott hősök síratása nem ritkán bölcsődalba csapott át. Gyimesben és Moldvában a bölcsődalokat a falu síratódallamára (is) éneklék. Ezt a műfaji váltást, keveredést a Krisztus passióját és halálát felidéző *archaikus népi imádságok* Mária-síratói is alkalmazzák. A síralom-, síratómotívumok, formuláris szövegelemek túlélésében kétségkívül nagy szerepe volt a passiójátékoknak és a nyomtatott vallásos kiadványoknak (imakönyvek, ponyvák).

Jézus Krisztus anyjához intézett búcsúszavait évről évre szinte szó szerint megismételték egyes passiók, bár helyenként már láthatóak a ferences hagyományon belüli szövegváltozatok:

*Oh, édes szent anyám, mely nagy hív voltoddal,
Szolgáltál én nekem [nagy]¹⁴ ájtatossággal
Egyész harminchárom esztendőkön által,
Kegyesen neveltél anyai voltoddal.*

*Azért, hogy érettem sokat fáradoztál,
Az angyal szavára méhedben fogadtál,
S kilenc holnapokig bezárva hordoztál,
E világra szülvén tejeddel tápláltál.*

*Köszönöm, szent anyám, e fáradságidot,
Köszönöm énhozzám való látásidot,
Meggízeti Atyám anyai voltodot,
És énvelem tött sok dajkálkodásidot. (II/4. 335:453–464.)¹⁵*

¹² MEDGYESY *Iskoladrámák...*, IV. fej. (147–304.) A kairoz misztériumjátékai, ld. a *Jézus Krisztus szenvedéstörténete* című, különböző 18. századi ferences misztériumdrámák szövegéből kompilált darabot, 205–257.; *Mária anya – Mária anyánk. Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben* Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint (s. a. r. MEDGYESY S. Norbert) Szent István Társulat, Budapest 2019.

¹³ Keresztes Kelemen Bazil(?): *A halandó testbe öltözött halhatatlan Isten szenvedésének rövid bemutatása*. 1743. RMKT XVIII. 6/2.

¹⁴ A szótagszámhiányos sort értelemszerűen én egészítettem ki.

¹⁵ Keresztes Kelemen Bazil(?) RMKT XVIII. 6/2.

Az 1755-ben bemutatott nagypénteki passió ennek a búcsúnak rövidebb szövegváltozata:

*Oh, én kedves anyám, drágalátos szülém,
Már elvölök tölled, megbocsáss énnékem,
Anyai áldással, kérlek, bocsáss engem,
Sok fáradságidot köszönöm mindenben.*

*Angyalnak szavára méhedben fogadál,
9 holnapokig(!) kegyesen hordozál,
Köszönöm tenéked, hogy világra hoztál,
Drága szűz tejjeddel éltemben tápláltál. (III,4. 243:483–490)¹⁶*

Jézus búcsújának bizonyos frázisait – személyváltoztatással – még 100-150 év múltán is énekelték a moldvai *menyasszonybúcsúk*ban. Az egyik motívum így hangzik Domokos Pál Péter lánbiki és gajcsánai asszonyokkal készített 1953-as egyházaskozári gyűjtésében:

<i>Anyám, édesanyám</i>	<i>Anyám, édesanyám,</i>
<i>Félnevelő dajkám</i>	<i>Jó nevelő dajkám</i>
<i>Ki kilenc hónapig</i>	<i>Ki kilenc hónapig</i>
<i>Hordozott méhibe¹⁷</i>	<i>Hordozott méhibe</i>

<i>//:Kilenc hónap múlva</i>	<i>Kilenc hónap múlva</i>
<i>E világra hozott,://</i>	<i>Hogy kihozott ingem</i>
	<i>Hogy kihozott ingem</i>
	<i>Erre a világra¹⁸</i>

*//:E világra hozott,
Nékem csicset adott://*

Történelmi háttér

Több színjáték már prologusában utalt az aktuális történelmi helyzetre, jöllehet az Ótestamentum vagy az evangéliumok idejét idézte fel. Egy 1756-os prologus kifejtette, hogy a diákok nagypénteken nem látványos ceremóniát (tehát: nem pompás, barokkos ünnepséget), se nem szórakoztató komédiát játszanak az egybegyűlteknél, hiszen:

¹⁶ Tóth Mátyás Sebestyén: *Passiójáték bírósági jelenetekkel*. 1755. RMKT XVIII. 6/4.

¹⁷ A rím követelte helyes szórend így lenne: *Méhiben hordozott*.

¹⁸ MNT IIIA *Lakodalom*. (s. a. r.) Kiss Lajos, Bp., 1955. 242–243. sz.

...szegény hazánk vagyon nagy ínségben
Mert Isten ostora mindenfelől rajtunk,
Melyet vétkeinkkel országunkra vontunk,
Szernyű ínségekkel most szorongattatunk

....

Reménség, félelem között vagyon sorsunk,
Melyből könnyebbséget csak Istentől várunk. (III/5. 288:8–11; 15–16. sor)¹⁹

A prologus ígéretet tesz arra is, hogy ezzel a húsvéti keresztútjárással, passiózással:

Istennek haragját megengesztelitek,
S rólatok ostorát eltréíthetitek. (III/5. 288:23–24.sor)²⁰

A biblikus előképekkel, evangéliumi jelenetekkel teli színjátékok a tékozló fiú vagy a házasságtörő asszony esetének példázatszerű felidézésével önvizsgálatra és bűnbánatra buzdították nézőiket. A kegyes célokon túl azonban olyan társadalmi, ideológiai és etikai kérdéseket is felvetettek, amelyek távol álltak az ókori, kora keresztény mentalitástól, sokkal inkább a 18. századi erdélyi viszonyokat láttatták, és aktualitásokra hívták fel a hívők figyelmét.

Csergő Péter Krizogon 1745. ápr. 16-án játszott nagypénteki moralitásának²¹ hangsúlyos része egy – a „vértelen ellenreformáció” szellemében fogant – karikatúra a katolikus és református vallásuk közötti különbségekről. A darab a felekezetek vallásgyakorlatának eltéréseit teológiai/erkölcsi/etikai problémaként mutatta be. A jobb megértés kedvéért érdemes röviden vázolni az erdélyi vallásfelekezetek együttélésének valós történeti hátterét:

A Habsburg Birodalom szerves részeként felfogott Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben a protestánsok (evangélikusok és reformátusok) jogait rendeletben korlátozta az uralkodó III. Károly. Az ún. *Carolina Resolutio* (1731. márc. 21.) mind a protestánsok, mind a túlbuzgó katolikusok heves tiltakozását váltotta ki, mégis egészen II. József *Türelmi rendeletéig* (1781) érvényben maradt.²² Történt ez annak ellenére, hogy az 1568. évi tordai országgyűlésen Európa nyugati részeit

¹⁹Tóth Máttyás Sebestyén(?): *Passiójáték Dagobertus történetével*, 1756. *RMDE XVIII.* 6/3. Ekkor (1755-57-ben) is volt pestisjárvány Erdélyben.

²⁰Tóth Máttyás Sebestyén(?)Uo.

²¹Csergő Péter Krizogon: *Játék az uzsora fertelmes voltáról*, 1745. *RMDE XVIII.* 6/2.

²²„Ez a fél évszázad a magyar ellenreformáció legeredményesebb korszaka volt. [...] Amit tehát az ellenreformáció nem tudott elérni a nyílt üldözéssel, a prédikátorok gályára küldésével, azt elérte a vegyes házasságok és a karrierlehetőségek ügyes irányításával: Magyarországon a katolikus maradt a legerősebb felekezet.” Kiadják a *Carolina resolútiót*. In: *Múlt-kor, történelmi magazin* 2004. szeptember 13. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=8521> (utolsó letöltés 2023. ápr. 29.)

messze megelőzve elsőnek mondták ki a négy „bevett” vallás (katolikus, evangélikus, református és unitárius) szabadságát és egyenjogúságát az Erdélyi Fejedelemségben. A tordai országgyűlés határozata szerint: *„Államvallás nincs, az uralkodói hatalom fölötté áll az egyházinak, de nincs joga közöttük bármilyen szempontból különbséget tenni. Nem érvényesül a területi elv sem: bármely városban vagy faluban több felekezet élhet együtt, a földesúr nem avatkozhat be jobbágysági vallási hovatartozásába, a törvény szerint mindenki maga döntheti el, melyik vallást követi. Bárkinek is tilos a más felekezetűeket szidalmazni, papjait gyalázní, ellenük erőszakos cselekedetet elkövetni.”*²³

Csergő Péter Krizogon moralitása egy korruprt, uzorázó királyról, Dispasról szól, aki vét a közösségi normák ellen, amikor elmulasztja a húsvétkor szokásos gyónást attól félve, hogy nem kap feloldozást:

*Ott is jár az eszem, hogy húsvét napjára,
Meg kellene gyónnom a kommúnióra,
Nehogy a községnek botránkozására
Lennék meg nem gyónván sokaknak kárára.* (II/6. 500:737–740. sor)²⁴

A püspök megüzeni neki, hogy csak akkor oldozná fel, ha felhagyna uzorás életével, és „jámborul” élne. Erre összehívja tudós tanácsosait, akik közül az egyik azt tanácsolja neki, hagyja el „pápista” hitét:

*Hiszem nem egy úton menyünk mennyországban,
Személyválogatás nincs a másvilágban
...
Nem szükség maradni a pápistaságban.* (II/6. 505:860–861., 863. sor)²⁵

Legyen tehát kálvinista, javasolják király tanácsadói, hisz szabad a vallásválasztás.²⁶ Ezek után egymást túllícítálva festik le a kálvinisták „szabados” erkölcsait, szokásait: ezek nem gyónnak, nem áldoznak, nem börtölnek, nem tisztelik a szenteket, nem bajlódnak az olvasóval sem, világi örömeikben, vágyaik szerint élnek.

*Böjt, gyónás, ünneplés tiltatik ott nagyon,
Uzszorost (!), táncolást, mindent szabadon
Mivelhet, s örömben élhet e világban.*

²³ BENDA Kálmán: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. *Erdélyi Múzeum* 56(1994) 3–4. , 1–5. <https://epa.oszk.hu/00900/00979/00008/01benda.htm> (a letöltés ideje 2023. 05.04.)

²⁴ Csergő Péter Krizogon, 1745. *RMDE XVIII.* 6/2.

²⁵ Uo.

²⁶ Ld. BENDA *i.m.*

A jelenlévők mindjárt rá is gyújtanak egy nótára:

*Dúdol nekünk a világ, szabad nekünk a világ, **haj, haj, haj!***
(II/6. 506:880–884. sor)²⁷

A király örömmel hajlik a könnyebb életet biztosító kálvinista felekezethez való csatlakozásra, minek hallatán egy katolikus „doktor” megbotránkozva kijelenti: a király elhagyta az „igaz” hitet, megcsalta őt az ördög:

*Az az ember, mondám, már az igaz hittől
Elvált s eltávozott az igaz Istentől,
Kálvénistává lön, csalatván ördögtől,
Hányja-veti magát, nem fél ő senkitől.* (II/6. 507:900–903.sor)²⁸

A püspök is úgy véli, hogy Dispás ezzel a cselekedetével egyenesen rátért a pokolba vezető útra, ezért kiátkozással fenyegeti, amire a király egészen közönséges „böcstelen” szavakkal válaszol:

***Kurva legyen anyád** neked s püspöködnek, ...*

ő bizony nem hagy fel korábbi üzelmeivel, a nyereszkedéssel, kálvinistaként inkább az ördög szolgálja lesz:

*Exkommunikációval semmit nem gondolok,
Fittyet hányok annak, s dolgaimhoz látok.* (II/6. 508: 921; 929–930. sor)²⁹

Ezek után a „vipérák fajzatjának”, „ördög alkotmányának” nevezett uzsorázó királyt nagy ceremóniával „átok alá” helyezik, az anyaszentegyház érdekében kiközösítik, nehogy rossz példája másokra is átragadjon. Itt több, a korban jól ismert bibliai tanításra és egy közmondásra utal a szöveg:

***Igenis szükséges, hogy a búza közül**
A konkolyt kitépjük, s így szépen megtisztul.* (II/6. 509:949–950. sor)³⁰

²⁷ **Fett**-tel jelöltem a táncszót és a köznyelvi kiszólásokat, Csergő Péter Krizogon, 1745, *RMDE XVIII.* 6/2.

²⁸ Csergő Péter Krizogon, Uo.

²⁹ Csergő Péter Krizogon, Uo. Exkommunikáció = egyházi átok, kiközösítés

³⁰ Csergő Péter Krizogon, uo. Az I. kötet szerinti emendálást: „*így frissen megszépül*” épp a korabeli proverbiikus szóhasználat értelmében visszaállítottam. SZEMERKÉNYI Ágnes: *Szólások és közmondások.*

Elgondolkoztató, hogy ez a metafora épp az ellenkezőjét mondja az egyik jézusi példázatnak (Mt 13,24–30). A változtatás azt sugallja, hogy az egyházban megváltozott a jóról és rosszról való gondolkodás, a gonoszságot még csírájában kell megfojtani, annál is inkább, mert egy korábbi csíksomlyói passió prologusában kifejti a szerző, hogy a „tiszta búza”, melyen a „cselédes gazda munkálkodik”

*Jelenti embernek az ő igazságát,
melyben teremtette Isten alkotmányát,*

amit az ördög, „minden jóknak ellensége” „orozva” „megkonkolyoz”. (II/1. 27:51–52)³¹

Visszatérve az 1745-ben előadott moralitásra: egy angyal közbenjárására Dispas gyónásszerű végrendeletet diktál, amiben megátkozza a mennyet és a földet, majd magát és családját, sőt egykori hitoktratóját is az ördögöknek, ill. Lucifernek ajánlja. A darab utolsó, 9. felvonásában – a Szűzanya kérésére – Krisztus megbocsát a bűnös emberi nemnek, így az uzsorázó királynak is.

Mindezt azért idéztem ilyen hosszan, hogy érzékeltessem, hogyan jelenik meg egyetlen ügyesen megírt darabban a szakrális és a profán téma, a latin „beszélő nevekkel” és köznyelvi kiszólásokkal bemutatott bűnös ember, valamint a nyílt színi gúnyolódásban kifejezett felekezetek közötti harc.

Ugyancsak a szent téma és a kortárs mindennapi élet, gyakorlat szervesül azokban a kérdésekben, csúfondáros megjegyzésekben, melyeket az árulásra készítő ördög („a bűdös dög”, „bűdös eb”) intéz Júdához több ferences színjátékban:

*Júdás pajtás, mi lelt, talán fáj a fejed,
Hogy pipei borral^{B2} tartat urad téged?
Mert igen lankadva vagyon a te tested.*

...

*Látom, szükséged van egy pipa dohánnyra,
Semmi kedved nincsen boldog mennyországra.³³*

Osiris Kiadó, Budapest, 2009. c. gyűjteménye régies, kiveszett közmondásnak tartja a Kis Viczay Péter (Bártfa, 1713) és Kovács Pál (Győr 1749) szőlásgyűjteményében még élő szentenciát „Ha konkolt nem nyövöd, hát búzáat lenyomja”; „Ha ki nem nyövöd a konkolyt, le-nyomja a búzáat.” Azaz: ha ki nem irtja az ember magából a rosszat, az győzedelmeskedik a jó felett. Ld. SZEMERKÉNYI, *Szólások* ..., 812.

³¹ Kuna István László: *Passiójáték Mózes történetével*. 1740. RMDE XVIII. 6/2. Actio alia Parascevice II/1. 27:51–52.

³² Pipe (Maros m., Románia) A falu a trianoni békeszerződésig Kis-Küküllő vármegye Erzsébetvárosi járásához tartozott, ma Szásznádas község része. A zömében unitáriusok lakta falu boráról és gyümölcséről volt híres.

³³ MEDGYESY *Iskoladrámák*..., 215 és 216.

A pénzre áhítózó Júdás ugyanazokkal a szavakkal, képekkel festi le nyomorúságos állapotát, – tulajdonképpen Krisztus tanítványainak – sanyarú sorsát, ahogyan a 18. századi diákok panaszták a magukét:³⁴

*A tetvek egészen majdhogy meg nem esznek,
A serkék a foltból szüntelen repdesnek(!)
Az erszényemben is már beléköltöztek,
Jobb részét testemből kiszítták véremnek.*

*Mert minekutána Krisztushoz állottam,
Bizony, csak egyszer is **soha jól nem laktam**,
Holott sokat **durfult**³⁵ mindenkor **a hasam**,
Üsse meg a guta, tovább miért állhassam?*

...
*Két vagy három jó pénzt, óh, bárcsak kaphatnék,
Azzal bizonyára most **pálinkát vennék**,
A régi, szép színem úgy tán megfénylenék,
És elhervadt testem megelevenednék.³⁶*

A 18. századi világi közköltészet tanúsága szerint mind a katolikus papneveldek, mind a protestáns intézmények tanulói egyformán panaszkodnak a diákléttel együtt járó éhezésre, fázásra, a túl szigorú rendtartásra, a gyakori verésre és egyéb büntetésekre, rongyos ruházatukra és lapos erszényükre.

Köztudott, hogy a ferences moralitások, passiójátékok Krisztus keresztútjának évenkénti felidézésével olyan példázatokot mutattak, amelyek lehetőséget adtak a hívő közönségnek a szenvedéstörténet újraélésére, a compassióra és a didaxisra. A tanítás részint az evangéliumi igék szó szerinti ismétléséből és parafrázálásából állott, részint a mindenkori emberi gyengeségek felmutatására, az egyház által elítélt bűnökre és azok következményeire irányult.

Csergő magyar–latin keveréknyelvű moralitásának Epilógusában így tanított:

³⁴ *Régi Magyar Költők Tára* (a továbbiakban RMKT) XVIII. század XIV. *A társadalmi élet költészete* 3/A. (s. a. r. Csörsz Rumen István és Küllös Imola) A diákélet költészete c. fejezetből I. különösen a 151/I-II. és a 175. számú verseket. Mind a katolikus papneveldek, mind a protestáns intézmények tanulói egyformán panaszkodnak a diákléttel együtt járó éhezésre, fázásra, a túl szigorú rendtartásra, a gyakori verésre és egyéb büntetésekre, rongyos ruházatukra és lapos erszényükre.

³⁵ Dült-fült, korgott.

³⁶ MEDGYESY *Iskoladrámák...*, 215, sorszám nélkül.

*Torkosok, fõsvények, paráznák, kevélyek,
Térjetez Istenhez, jóra való restek,
Buják, haragosok, éktelen irigyek,
Másként mind elvesztek, ha ti meg nem tértek!* (II/6. 519:1180–1183. sor)³⁷

A látványos, realista jelenetekben bővelkedõ színelõadások kipellengéreztek ugyan a hajdani és kortárs „bûnösöket”, gyakran a (zsidó) papságot, ill. a farizeusokat sem kímélték, de végsõ soron mindig Isten/Jézus Krisztus megbocsájtó szeretetéről s kegyelemérõl tettek tanúbizonyságot. Miközben mélyen elítélték a világi „hívságokat”, élvezeteket (a lakomázást, részegeskedést, a muzsikaszóra történõ táncolást, „dombolást” és „Vénusz játékát”, ami kizárólag paráználkodást jelentett), példázataikkal az emelkedett szintû közösségi együttlétre alkalmat, a személyes bûnbánatra pedig lehetõséget teremtettek. Jellegzetes szereplõik (a bibliai, mitológiai és valós történelmi személyek; az isteni akarral szembeszegülõ mindenütt jelen lévõ ördögök, valamint a megszemélyesített Erények és Bûnök) mellett a (római) katonák, hivatalt viselõk és közemberek örök érvényû morált, isteni/emberi attitûdöket jelenítettek meg a kortárs történelmi/társadalmi viszonyokra, problémákra, szokásokra és tárgyi környezetre reflektálva. Ezért emlegetik sóvárogva Mózes táborának vénei a bõjtös „zab kiszit”³⁸ és a „puliskát”, amit szívesebben fogyasztának a mennyei manna helyett. A pásztorok kenyeret és sajtot eszenek, bocsorban vagy meztláb járnak, mint a Krisztus tanítványává szegõdõ Júdás. A „jó gazda” a tiszta búzát ácsolt ládában, „szuszékban” tartja, a fekete konkoly magját csak késõbb az ördög keveri hozzá.

Az egyik 18. század közepi passiótöredékben példázatba foglalta a szerzõ az elvart viselkedési normát és a normasértést. Egy elõkelõ ifjú azon méltatlankodott, hogy az ördög képviselõje (Venator, a lélekvadász) „*parasztul*” szólott hozzá, amikor kertelés nélkül rákérdez úti céljára, és partnernek ígérkezik a kicsapongásaihoz.

*Jó napot, barátim, hová indulátok
Oly nagy sietséggel, hogy esszefogátok?
Talám a bordélyos házhoz vágyadoztok?
Látom, hogy minnyájon ti felgyulladtatok!* (II/10. 780:457–460. sor)³⁹

Amikor apja megfeddi kicsapongó élete miatt a mulatni vágyó ifjút, az durván válaszol, azzal fenyegetõzik, hogy inkább katonának áll:

³⁷ Uo.

³⁸ Leforrázott zablisztból készített, megerjesztett, kocsonyás állagú lisztpép, melyet hidegen fogyasztanak a Székelyföldön (Csík, Háromszék, Udvarhely) l. *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Bp., 1982:608.

³⁹ Csergõ András Lõrinc(?): *A bûnös ifjú tragédiája* (töredék) 1754(?) RMKT XVIII. 6/2.

*Bosszonts csak meg engem, mindjárt katonának
Mégyek más országra szolgálni császárnak,
Azután parancsolj kinek tetszik, annak,
De engem nem tartasz, elhidd, bolondodnak.* (II/10. 771:255–258. sor)⁴⁰

A 18. századi történelmi és társadalmi költészet tanulsága szerint a fiatal embereknek kétféle kitörési lehetőség kínálkozott arra, hogy elhagyva a szülői házat és felmenői foglalkozását „karriert” csináljon: tanul és vállalja a diákélet/papi hivatás terheit, vagy felcsap katonának. Mindkét életpálya rögzös és buktatókkal teli volt. A „hópénzes”, „kvártélyos” katona „cifra nyomorúságban”, szigorú fegyelemben élt, megélhetése erőszakosságán és „ügyességén” múlt. Ugyanakkor a katonaság ideig-óráig jó életszínvonalat, társadalmi érvényesülési lehetőségeket kínált. Ráadásul mind a diák, mind a katona évszázadokon át vonzó szerelemi partnernek számított, – olykor egyik a másiknak vetélytársa is volt.⁴¹

Más kérdés, hogy a közköltészet és népköltészet katonadalai (már csak az erőszakos katonaállítások és a szülőföldtől távoli hadszínterek, idegen, birodalmi érdekek miatt is) a propagandaköltészetet leszámítva egytől egyik panaszosak, és azt mondják: „nem fogom a császárt kiszolgálni.”

A megidézett történelmi kortól függetlenül szinte mindegyik darabban fellelhető a **nőellenesség**, ami egyesíti magában a passiók Test-, Világ-, Ördög (Caro, Mundus, Diabolus) -ellenes tanítását. Annál is inkább, hisz Éva, a „gonosz asszonyállat” (akit persze a sátánt szimbolizáló kígyó csábított el) vette rá Ádámot a paradicsomi „ősbűnre”. A „kevélykedő”, cifra öltözetű, vidámságot kedvelő, friss gavallérokkal mulatozó Mária Magdolna is jól megkapja a magáét, pokollal fenyegeti és penitenciatartásra inti őt egy Angyal, mert a testi és világi örömeket meri hirdetni, mondván:

*... jó nekem a világ,
Kiben bátorsággal élek, mint a virág,*

....

*Ifjú személyekre örömet tekintek,
És az én konyhám nagy frissen főzetek.* (II/5.421:1318–1319; 1324–1325. sor)⁴²

⁴⁰ Uo. RMKT XVIII. 6/2.

⁴¹ Ld. RMKT XVIII. XIV. IIIA a „Katonaélet” c. fejezet 119–149. verseit. A paraszti, deáki és a katonaélet realitásainak összehasonlítása uo. a 151/II. versben az egykori csíkszentléleki kántor, Bocskor János énekeskönyvéből (Bocskor-kódex 1716-1739) kiadva.

⁴² Fodor Ferenc Ambrus(?): *Passiójáték a világ teremtésével, Káin és Ábel, Mária Magdolna és az ifjú történetével.* 1744. RMDE XVIII. 6/2.

A 17–18. századi közköltészetben és a 19–20. századi népi kultúrában is az egyik legnagyobb vád a kikapós asszonnyal/lánnyal szemben, hogy a férjét silány kosztont tartja, a szeretőjét finom falatokkal traktálja, úgymond: „pogácsázza a legényt”.

Kuna István László 1741-es nagypénteki darabjában⁴³ Superbia (a gőg, fennhéjázás, büszkeség megtestesítője), egy nagyszájú, álnok, másokat lenéző, csúfolódó, festett és gyöngyös bokrétával felékesített nő így vall magáról:

Én voltam az, ki az szajha módon léptem, (azaz: riszálta a farát)
Undok kendezéssel orcám szépítettem, (azaz: festette magát)
Felvisszált hajakkal⁴⁴ fejem ékesgettem, (azaz: göndörítette és
nem fedte be a haját)
Gyöngyös bokrétával nagy kevélyen éltem. (II/2.179:1444–1447. sor)⁴⁵

A ferences szerző azt is bűnéül róttá fel a gőgös asszonynak, hogy szájaskodó és „farizeusként”, azaz álszentül viselkedett:

.....

Magamot, másokat mindenben csúfoltam,

Igaz Isten ellen szájam feltátani,

Gyakran merészelttem ellene mondani,

Felebarátomat utálni, s megvetni (II/2. 179:1439–1442.sor)⁴⁶

Hiedelem és (nép)szokás

A csíksomlyói passiók egyikében olyan néphit háttérű részletek bukkannak fel, amelyek a 18. századi csíki közember számára teljesen egyértelműek voltak. Manapság azonban már csak a szakemberek ismerik fel, hogy ezek a sorok tudós asszonyok/„bűbájosok” babonás tevékenységére, „mesterségbeli” tudására, a boszorkánynak vélt (nő)személyek jósló, tudakozó szokásgyakorlatára utalnak mint ördögi találmányra. A mennyből letaszított Lucifer mellé álló ördögök egyike ugyanis ezt mondja:

⁴³ Kuna István László: *Jézus Krisztus szenvedéstörténete ószövetségi előképekkel és a hét főbűnnel*. 1741. RMDE XVIII. 6/2.

⁴⁴ Felvisszált haj = a szálirány ellenében feltekert, felsodort, azaz felgöndörített haj a feslettség nyilvánvaló jele volt.

⁴⁵ Kuna István László, 1741.

⁴⁶ Uo.

Tanítom az embert sok mesterségekre,

Azsagon járásra és vízvetésekre,

Bab tanálmányára s kürtő seprésére,⁴⁷

És ehhez hasonló sok 'joncsektelenségre'(!)⁴⁸ (II/5. 386:416–419. sor)⁴⁹

Az *azsag* piszkafára kötött pemet, azaz rongysöprű, amellyel a kemencét sütés előtt kitisztítják, vagy a kéményt söpriki. Hasonló a „lusta asszony fájának” is nevezett nyeles felmosó moppokhoz. A közhiedelem és a boszorkányperek tanúsága szerint *azsagon*, pemeteseprűn vagy piszkafán a boszorkányok tudtak repülni.

A szemmel verés, „igézet” ellen a legismertebb mágikus eljárás a *vízvetés*, más néven *szenesvíz* készítés, általánosan elterjedt a magyar nyelvterületen, valamint egész Délkelet- és Kelet-Európában. Amellett, hogy a csecsemők, gyerekek megrontása, „szemrülés”-e, ill. felnőttek fejfájásának egyik gyógymódjaként alkalmazták, egyben tudakozó jellegű eljárás is a rontó személyének megtalálására. A *vízvetés* lényege az, hogy egy csupor hideg vízbe meghatározott számú (3, 7, 9 stb.) parazsat dobznak, minden paráznál egy személyt említve. Amelyik névnél leszáll a parázs, az, vagy hasonló személy igézte, rontotta meg a beteget. A leggyakoribb kísérő gyógymód az, hogy „ráolvasnak”, a szenes vízből néhány kortyot itatnak a megigézettel, esetleg megfürdetik vagy az arcát lemossák a szenes vízzel. A babonás cselekmény minden mozzanatát hagyományos, helyenként változó előírások szabják meg. Pl. a parázs seprűcirokból vagy 9 fafajta forgácsából készül; a víz „szótalan” vagy „kezdetlen”; a lemosás a testrészek meghatározott sorrendjében, a megtörlés a gyógyítást végző asszony pendelyének visszájával történik; a vizet az ajtó mögé, seprűre stb. kell önteni.⁵⁰ A fentebb idézett strófa az egyik legkorábbi adat erre a 20–21. században is élő babonás gyakorlatra.

A *babvetés*, más néven *bobolás*, *babozás*, *babhúzás* szitába vagy egy lapos felületre (deszkára, székre, dobra) dobott babszemek vagy kukoricaszemek által kiadott alakzatokból történő jóslás. Általában 40/41 szemet rendeztek csoportokba, majd ezek egymáshoz való viszonyából jósoltak; ritkábban a babok vagy egyéb gabonaszemek ledobása/ütése/rázása utáni véletlen elhelyezkedésüket figyelték meg. A babonás eljárás leggyakoribb célja elköborolt vagy ellopott állatok, távol lévő személyek tartózkodási helyének vagy

⁴⁷ Pócs Éva szíves szóbeli közlése szerint ennek a „kémény/kürtőseprési” gyakorlatnak hiedelemháttéréről semmit nem tudunk. Olyan adat már a 17. századból van Szabó T. Attila *Erdélyi Szótörténeti Tárában*, hogy a boszorkánynak állított személy meztelenül megjelenik a kürtőben, ill. azon keresztül berepülve a házba rontást hajt végre.

⁴⁸ Az értelmetlen, hibásan másolt szót a jegyzetekben: „jócsелеkedetekre” javították – ironikus értelemben. Szerintem a kontextusból következően „szentségtelenségre” kellene a szót javítani.

⁴⁹ Fodor Ferenc Ambrus 1744. RMDE XVIII. 6/2.

⁵⁰ Vö. Pócs Éva: *szemverés*. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Bp., 1981, 636–638. A 90-es évek közepén a Kárpátalján református falvakban magam is gyűjtöttem ezt a gyógyítási módot. Akkor és ott már a 9 különböző helyről hozott faforgács helyett gyufaszálakat használtak az asszonyok.

a tolvaj személyének megtudakolása volt, de így kerestek választ távol lévő személy pl. katona hazatérére, életre vagy halálra, leendő házastársra és a család vagy háztartás sok egyéb kérdésére. A 19–21. századi adatok egy torontáli esetet kivéve moldvai csángóktól származnak;⁵¹ azonban néhány székelyföldi, mezőségi visszaemlékezés és egy 18. századi, somogyi adat a „borsóhányás” [’babhányás’] múltbeli általánosabb gyakorlatára vall.⁵² Szabó T. Attila egy 1724-es levélbeli adatot idéz: „*a jo dajka...tsak az babot tudja vetni bizony számot ad rolla talám engemet is babonalt meg az bab vetéssel azért voltam olyan roszzsul de megmondja Kigyelmed hogy az babot meg fordítsa hogy haza mehessek...*”⁵³

Érdeemes hangsúlyoznunk, hogy a bűbájosságot és a boszorkányos praktikákat kimondva-kimondatlanul is az ördöggel cimboráló nőkhöz kapcsolta a köztudat a 17–18. században, a boszorkányvádakkal is alátámasztva a passiójátékok nőellenességét.

Példák a proveriális beszédre és a népnyelvre

A dramatikus panelekből, bibliai igékből, parafrázisokból, motívumokból építkező játékokba a mindenkori közösségi „háttértudás”, a köznyelv formuláris kifejezései, proverbiumai, a kollokvialis stílus leheltek életet. Szemerkenyi Ágnes már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyozta, milyen nagy szerepe van az élő beszédben és az irodalmi művekben a szólásoknak, közmondásoknak, szentenciáknak, gyűjtőnevükön a proverbiumoknak.⁵⁴ A proveriális beszéd minden válfaja jelen van a 18. századi passiókban is, a korábbi idézeteken túl most csak néhány példát ragadok ki belőlük.

Számos olyan nyelvi eszközt, fordulatot alkalmaztak a ferences szerzők, amelyek ma is változtatás nélkül élnek. Ilyen pl. a *kockázásra*, *kockavetésre* mint (szerencse)játékra való utalás; vagy az evangéliumokból származó „hitetlen Tamás” metafora, amely Tamás apostol kételkedésére utal (Jn 20, 24–29):

Mint Tamáska, te is olyan hitetlen vagy – a szóláshasonlat (köznyelvi szó-lásként) *Tamás vagyok benne* formában is élt a 18. században Dugonics András „Etelka” c. regényének (1788) tanúsága szerint.⁵⁵

⁵¹ 1969-ben magam is gyűjtöttem ilyen adatot egy gajcsánai születésű csángó asszonytól Egyházasközárón (Baranya m.), aki kukoricaszemekkel jóstolt.

⁵² Itt köszönöm meg Pócs Éva szíves tájékoztatását, aki a készülő *Magyar Népköltészeti Lexikon*ban írt erről a jóslási formáról.

⁵³ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 1. kiad. SZABÓ T. Attila, Kriterion, Bukarest 1976, 538.

⁵⁴ SZEMERKENYI Ágnes: „Közmondás nem hazug szólás”. (*A proverbiumok használatának lehetőségei*) Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.

⁵⁵ SZEMERKENYI *Szólások* ..., 1334.

Közismert a csalást, ravaszkodást, hazudozást kifejező *cigányság, cigánykodás*⁵⁶ szókép, mely a maival egyező értelemben már a 16. század második felétől adatolt.

A becsmérő jelentéstartalmú „ravasz róka” összevont hasonlat vagy a véletlen választást, a becspás lehetőségét is hordozó „zsákbamacska” némileg módosult értelemben ma is használatos a köznyelvben.

Kuna István László passiójátékában egy farizeus azzal vádolja Jézust, hogy:

... *miként csúfolkodott,*

...*haragjában ravasz rókának mondott* (II/1. 96:1504–1505. sor)⁵⁷

Akkor jól tudtál szólani, az midőn Heródest

Rókának szidtad... (II/2. 192:1805–1806. sor)⁵⁸

Hogy valaki macskát zsákban ne áruljon,

Reá vigyázzatok, rútul le ne csaljon (II/3. 254:794–795. sor)⁵⁹

Egy Pista nevű szolga Csergő Péter Krizogon moralitásában feleslegesnek tartja és így ítéli el a ravaszkodást:

Mit használ a zsákban vak macskát árulni,

Okos ember előtt hargas szókkal élni? (II/6. 503:801–802. sor)⁶⁰

Közismert és manapság is gyakran elhangzó közmondás, hogy

Megholt Mátyás király, eltölt az igazság,⁶¹

ellentétben a vers folytatásával: *Vagy igazság, vagy nem, minden halandóság* – állapítja meg egy katona a Krisztus halálát követelő csoport élén, Pilátus előtt, majd megismételve a közmondást azzal nyomatékosítja, hogy mindenki halandó, tehát akár igazságosan, akár hamisan ítélik el, minden elmúlik, semmi sem állandó, mert: *A világra már jött minden romlandóság.*⁶²

⁵⁶ RMKT XVIII. 6/2. 1742, 254:820. sor vö. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 1:1172–1173.

⁵⁷ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁵⁸ Kuna István László 1741. RMKT XVIII. 6/2.

⁵⁹ Kuna István László *Androphilus áldozata: A megváltás allegóriája*. 1742. RMKT XVIII. 6/2.

⁶⁰ Csergő Péter Krizogon: *Játék az uzsora fertelmes voltáról*. 1745. RMKT XVIII. 6/2.

⁶¹ Xanthus Mihály Ince(?) RMKT XVIII. 6/3. 1752. III/3. 198:1244. sor; vö. SZEMERKÉNYI *Szólások ...*, 990.

⁶² Xanthus Mihály Ince(?) 1752. RMKT XVIII. 6/3. III/3. 198:1231. sor

Még a vén ember is szereti a mézet,

Az ifiú pedig issza, mind a vizet (III/2. 124:876–877. sor)⁶³

Ezzel a szófordulattal biztatja a bujaság, bujálkodás elterjesztésére egyik démonát a Sátán. A szótárakban ennek nem találtam mását, csak jelentésbeli párhuzamát: *A vén kecske is megnyalja a sót*, azaz: az idősebb férfiak is szeretnek szerelmeskedni.⁶⁴ Az édes méz és a testi vágy összekapcsolása a versben teljesen egyértelmű, erre utal az *Üvegen át nyalja a mézet* régies, ritka szólásunk,⁶⁵ ráadásul a *méz/víz* rímpár kedvelt volt a 17. századi közköltésztől kezdve a moldvai csángó párosítókig:

Szép üdö tetszik fel a fergeg után,

Mü is majd vigadjunk a búsulás után. (II/3. 257:874–875. sor)⁶⁶

A *Derüre ború* köznyelvi szólásmondás⁶⁷ ritkábban előforduló ellenpárja.

Manapság is használt formuláris kifejezés az önhitt, elbizakodott emberrel szemben, hogy

Nem szenvedem tovább, leütöm a szarvát (II/1. 32:174. sor)⁶⁸

A szólás ugyanígy már megjelent Kis Viczay Péter szólásgyűjteményében (Bártfa 1713), de maga a hatalmat szimbolizáló metafora biblikus eredetű (l. pl. *Jelenések könyve*). A szarv némely állatok fegyvere, keleten pedig a hatalom jelképe volt a letört/leütött szarv pedig a bukásé.⁶⁹

Általánosan elterjedt az a szóláshasonlat, hogy

... olyan ártatlan, / Mint mái szült gyermek, ki még az pólában. (II/2. 201:2040–2041. sor)⁷⁰

„Az ártatlan vérrre, mint sasok a dögre! Úgy látom szomjúhozottok” (II/1. 97:1532–1533. sor) –

⁶³ Xanthus Mihály Ince(?) 1752. RMKT XVIII. 6/3. III/3. 198:1245. sor

⁶⁴ SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 739.

⁶⁵ Uo. 1413.

⁶⁶ Kuna István László 1742. RMKT XVIII. 6/2.

⁶⁷ SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 262.

⁶⁸ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁶⁹ SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 1257.

⁷⁰ Kuna István László 1741. RMKT XVIII. 6/2. Változatait „Ártatlan, mint ama született bárány”/„mint a szűz, /” mint a lett gyerek” idézi SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 73.

mondja Pilátus a Jézus ellen vádaskodó zsidóknak egy a régies szólásmondásra utalva: *Sok sas, sok dög; azaz a járványok, háborúk után sok a ragadozó, dögevő madár.*⁷¹

Íme kezem s lábom mélységes sebeit

*Ollyá ők most tartják, mint **kapcájok** ügyit* (II/6. 514:1075–1076. sor)⁷²

– azaz semmibe sem veszik életáldozatát, vetette ellen Jézus a bűnösök megkegyelmezéséért esedező anyjának. A csizmába tekert kapca a legalábbvaló, gyűrött, piszkos ruhadarab volt. Bármilyen ócska rongyból hasíthatnak kapcának valót. Ugyanilyen lekicsinylő értelemben használták a kutyával kapcsolatos szólásokat:

***Eb köszönje** neked azt a fáradságot!* (II/1.40:318. sor)⁷³

Kuna István László passiójátékában Kajafás főpap többek között így vádolja Jézust:

*Alattomban a papi rend ellen **veremásás,***

Tehetsége felett a fő rendekkel való tusakodás (II/1. 95:1497–98. sor)⁷⁴

A vád egyértelmű utalás az egyik legkorábbi, biblikus eredetű közmondásunkra, melyet már Baranyai Decsi János is feljegyzett (1598), és Kis Viczay Péter szótárában (1713) kétféleképp is előfordul: *Másnak vermet ásván magunk esénk bele; Ki vermet és másnak, maga esik belé.*⁷⁵ Ugyanennek a közmondásnak másik változatát szövik bele az 1724-es győri *Eszter* drámába is:

De hidd el, veremtől te meg nem tartatol,

*Melyet másnak ástál, belé taszítottol.*⁷⁶

Előfordulnak a 18. századi ferences játékokban olyan kifejezések is, amelyek kortárs élőnyelvi használatra engednek következtetni, ám mára már kikoptak a köztudatból:

Pl. az alábbi felkiáltás kétszer is előfordul Kuna István László 1740-es darabjában:

⁷¹ Uo. 1214.

⁷² Csergő Péter Krizogon 1745. RMKT XVIII. 6/2.

⁷³ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁷⁴ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁷⁵ Variantúráját ld. SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 1435.

⁷⁶ RMDE XVIII. I/1. 58:706–707. sor.

Boldog Isten! Vajon e dolog mi lehet?⁷⁷

Boldog Isten! Vajon miket nem cselekszik?⁷⁸

Arany János is használta ezt az erős érzelmi töltésű felkiáltást, és Mátyás király korába helyezve Pázmán lovag anekdotikus történetét zavarodottan kapkodó feleségének a szájába adta: *Boldog Isten! Még hajamban nem volt fésű.* Ez a jelzős szerkezetű kifejezés megjelenik egy szépen alliteráló közmondásban is: *Szegény ember szándékát boldog Isten bírja.*⁷⁹

Találtam olyan megszólítást, köszöntést, amely kiment már a divatból, de egykori gyakoriságát igazolja a kuruc szegénylegény-költészet⁸⁰ és a barátságot kifejező, közismert „kenyeres pajtás” formula:

Jó napot, kenyeres, mi lölt kéllek, téged? – szólítja meg az ördög Júdást.

(II/5. 448:2028.)⁸¹

Káromkodás, szitkozódás, zsörtölődés

Minden felekezet tilalmazta, büntette,⁸² a katolikus egyház *a nyelv bűnei* közé sorolta az istenkáromlást, az „attázás”-t és a zsörtölődést, a „rút morgást”. Az átlagember ma már nem is érti, hogy néhány századdal ezelőtt miért tartozott a „nyelv bűnei” közé az „adta-teremtette” káromkodás, amit mindig a negatív szereplők jellemzéseként alkalmaznak a ferences passiók. „1711: minden jól rendeltetett Városokban tilalmaztatott az I(ste)nt, Egeket s embereket irtoztató I(ste)n ellen valo káromkodás, attával, teremtettevel valo szitkozódás”.⁸³ Ez blaszfémiaának számított egykor, hisz az „eb/ördög adta/teremtette” gondolati háttérű szitkok a Teremtő Isten mindenhatóságát kérdőjelezték meg. Az egyik darabban a kereszt ellen támadó Sátán kelepcéket állít az emberiségnek, és ily módon osztja szét a vétkeket a társadalom különböző rendű, rangú, korú és nemű szereplői között:

⁷⁷ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁷⁸ Uo. 68:907. sor.

⁷⁹ Változatait ld. SZEMERKÉNYI Szólások ..., 1265.

⁸⁰ Pl. „Mit búsiúlsz, kenyeres...” kiadva a Szentsei daloskönyvből (1704), RMKT XVII/10. 90/I. sz.

⁸¹ Fodor Ferenc Ambrus 1744. RMDE XVIII. 6/2.

⁸² Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1, 1122: „1700. Miklós Mihály szitkozodásért bursalis penaval büntetődöt”.

⁸³ Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1, 111.

*A kevélység menjen a bölcs emberekre,
Az irigység lelke szálljon a szentekre,
Papokra, vargákra s kisdéd gyermekekre,*

....

*A fősvétség légyen a dúsgazdagoké,
A lopás, hazugság pedig a szabóké,
A **hergés és morgás a vénasszonyoké,**
Atta teremtette paraszt embereké.*

*Törvéntelenség légyen hatalmasoké,
A húzás és vonás a küssebb rendeké,
De a visszavonás az Assesoroké. (III/3. 124: 860–871. sor)⁸⁴*

Az indulatos, közönséges „hajdúbeszéd” elsősorban a negatív férfiszereplők és az ördögök jellemzésére szolgált a passiókban, amint azt láthattuk az uzsorás király esetében is.

A régi magyar közköltés és a kor szokása szerint **beszélő nevek, csúfnevek** is szép számmal akadnak a passiókban és moralitásokban – bár többnyire latinul. Egy 1752-es darabban az ördögök karikírozott „generális mustrájában”, seregszemléjében így szólítja meg az egyik főördög, Drumo a gonosz szellemeket, „Luciper szolgálit”:

*Félszemű, lúdlábú, pipeorrú, görbe hátú, másfél lábú,
kerek orrú, kalán filű, kapta nyakú, csikó fogú, (III/2. 123:839–840. sor)⁸⁵*

Nem lehet véletlen, hogy a démonok/ördögök csúfneve valamely testi rendellenességükre utal. Ez még az a kor, amikor hittek abban, hogy a testi hiba Isten büntetése, a betegség ördögi megszállottság következménye. Olyan ez a seregszemle, amilyen Hieronymus Bosch egy-egy megfestett víziója. Lucifer szolgáinak halandzsza nyelvű jelentkezése után Drumo igazi katonai vezényszavakkal parancsolja nekik a kereszt elleni harcot, és állatterelő szavakkal igazítja el őket:

*Rendre, fél lábra, fél térdre, fél szemre, háttal, jobbra,
Csára, hiszra,⁸⁶ két felé, fogd fel a fegyvert! (etc.) (III/2. 123:842–843. sor)⁸⁷*

⁸⁴ Xanthus Mihály Ince(?): *Passiójáték Zsuzsanna történetével*. 1753. RMKT XVIII. 6/3. Asszeszor = (bíró-sági) ülnök.

⁸⁵ Hidegh Ferenc Bernát(?) 1752. RMKT XVIII. 6/3.

⁸⁶ Hisz=*hajsz* a befogott ökröt így szólítják, hogy balfelé kanyarodjon. Ellenkező irányba, jobbra a *csá* vagy *csálé* szóval terelik.

⁸⁷ Hidegh Ferenc Bernát(?) 1752. RMKT XVIII. 6/3.

A passiójátékok szövegkönyvébe feljegyzett „etc.” minden esetben felkínálta a szereplőnek az improvizáció lehetőségét, ami egyértelműen igazolja, hogy a színjátszó diákok fejből tudták a megfelelő helyeken elmondható szövegpaneleket.

Nem áll módomban, hogy minden érdekes és tanulságos részletét bemutassam a nagypénteki ferences passióknak. Ezzel a szemelvényes példatárral és a történeti szövegfolklorisztika sajátos látásmódjával, módszerével csak érzékeltetni akartam ennek a szinkretikus műfajnak nyelvi, tematikus, stiláris gazdagságát. Folkloristaként és kíváncsi olvasóként is hálás vagyok az iskolai színjátszással foglalkozó drámatörténeti kutatócsoport tagjainak, Kilián tanár úr egykori tanítványainak, hogy a magyar anyanyelvi kultúrának ezt a fontos és értékes területét feltárták és a RMDE sorozatában hozzáférhetővé tették az utókor számára.